

УДК 930.2:737.3

Є. К. ШИШКІНА, викладач НТУ «ХПІ»

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ БОН КИЇВСЬКОГО
НАТУРАЛЬНО-РОЗРАХУНКОВОГО СОЮЗУ
«РОЗУМ І СОВІСТЬ»**

У статті здійснюється аналіз однієї з найбільш цікавих і суперечливих грошових емісій м. Києва. Досліджується історія грошей Натурально-розрахункового Союзу «Розум і совість». Виявляються особливості обігу бон і проводиться їхнє джерелознавче дослідження.

This paper presents the analysis of the most interesting and contradictory Kyiv emission. It studies money history of Union of Subsistence account «Razum i Sovest'». This paper reveals special features of emergency money circulation and makes their sources research.

Останнім часом у історичній науці відбуваються відчутні зміни: отримують розвиток досі маловивчені проблеми, розширюється коло джерел, необхідних для наукових досліджень, посилюється інтерес до мікроісторії, простежується тенденція до поглиблення спеціалізації в межах історичної науки. На цьому фоні значної гостроти набуває питання розширення кола спеціальних історичних дисциплін та розвитку їхньої теоретичної бази. Так, однією з характерних рис сучасного етапу розвитку історичної науки є посилення інтересу науковців до боністики.

Процес розвитку цієї спеціальної історичної дисципліни пройшов кілька стадій. Для першої (середина 20-х – початок 30-х років ХХ століття) – характерне первинне накопичення матеріалу, перші не досить удалі спроби його обробки й систематизації, поява аматорських досліджень та праць оглядового й довідкового характеру. Для другої (початок 30-х – кінець 50-х років ХХ століття) – припинення досліджень, застій у розвитку боністики. Для третьої (кінець 50-х – початок 90-х років ХХ століття) – продовження накопичення та систематизації матеріалу, удосконалення існуючих класифікацій грошових знаків і бон, залучення ширшого кола джерел, початок формування теоретичних основ боністики, а також поява перших монографій та наукових публікацій з історії обов'язкових (в основному радянських) і частково необов'язкових грошових емісій. Для четвертої (початок 90-х років ХХ століття – початок ХХІ століття) – удосконалення термінології та методології боністики, подальший розвиток класифікації бон, розширення джерельної бази досліджень, докладне вивчення українських національних грошових випусків, зростання інтересу науковців до окремих необов'язкових грошових емісій України, поява широкого кола літератури, серед якої все більшого значення набувають наукові праці.

Так, серед сучасних наукових робіт і публікацій варто згадати статті про бони Галичини, Буковини, Волині, Поділля, Криму [1–5]. Проте, гроші сьогоднішньої столиці України – Києва залишаються майже не дослідженими.

У представленій роботі була зроблена спроба розкрити деякі ще маловідомі факти з історії грошового обігу міста початку 1920-х років. Метою дослідження став аналіз бон Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» та вивчення історії їхнього обігу.

Для розкриття теми роботи було використано бони з фондів Харківського історичного музею та Національного музею історії України в Києві, матеріали Державного архіву Київської області та публіцистику початку 1920-х років, а також довідкову літературу і публікації колекціонерів-боністів [6–12, 15–16].

Натурально-розрахунковий Союз Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» був створений не пізніше липня 1920 року. Про це свідчать винайдені нами нові архівні матеріали. У діловій документації організації говориться про те, що в липні-серпні 1920 року

делегацією Союзу вже велись переговори з державними установами про надання їм права самостійно організувати постачання продуктів та сировини на заводи і фабрики міста Києва. Отже, цей архівний документ спростовує пануючи до цього часу в історіографії точку зору про те, що Союз з'явився в 1921 році. Він почав працювати як споживча кооперативна організація десь у середині 1920 року (враховуючи, що поляки відійшли з Києва на початку червня 1920 року, певно, у червні-липні того ж року). Причиною появи цієї організації, вочевидь, була необхідність відновлення і покращення роботи промислових підприємств України за рахунок забезпечення робітників усім необхідним, особливо продуктами сільського господарства. Саме тому активну участь у роботі Союзу брали голови та члени заводських комітетів (київської електричної станції, об'єднаних Державних електричних підприємств ВРНГ, Електромеханічного заводу) [12].

Знаходився Союз на вулиці Прорізній, 17 [13]. Ця організація, за словами самих організаторів, різко відрізнялась від усіх інших кооперативних спілок. Вона представляла собою «вдосконалену форму об'єднання трудящих, побудовану на акціонерно-кооперативних засадах». Організація включала в себе виробничі та споживчі товариства. У Союз Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» доволі легко було вступити. Для цього треба було лише зробити невеликий пайовий внесок (10 натуркопійок – 1 пай) і вступну плату (2/2 натуркопійки). В основі його роботи, як і багатьох інших кооперативних організацій того періоду, лежала необхідність взаємодопомоги членів у кризовий період: наявність взаємного страхування, безпроцентного кредитування, тощо. Однак, у зверненні Союзу до населення наголошувалося на допомозі лише «погодженої із суспільною користю». Союз ставив на меті налагодження безгрошового обміну між жителями села, які виробляли сільськогосподарські продукти, і жителями міста, які виготовляли промислові вироби. З архівних даних і періодики тих часів стає зрозумілим, що ядро Союзу складалося з керівництва станцій, фабрик, заводів. Діяльність цих організацій була пов'язана з електрифікацією. Тому одним із напрямків роботи Союзу стало поширення використання електрики в різних сферах народного господарства [12, 13].

Цікава постать засновника Союзу Робітничо-селянських Артільно-кооперативних об'єднань «Розум і Совість» М. Калини. Підписи на бонах свідчать про те, що він був головою правління організації. На початку 1930-х років боніст Н. Багрій у своїй статті «Чеки «Розум і Совість»» навів інформацію про нього, отриману від свідків подій початку 1920-х років. За словами Н. Багрія М. Калина створив Союз, вплинув на його ідейні позиції, зробив організацію особливою, відмінною від сукупності інших кооперативних спілок: «...своєрідність цієї кооперативної організації тісно пов'язана з особистістю її організатора й голови, київського інженера М. Калини. М. Калина, як мені повідомляли, був одного часу затятим толстовцем і зав-

жди носився з різними ідеями "справедливості і правди". Анархо-синдикалістські замашки М. Калини відомі багатьом київським робітникам. Віддзеркаленням цих замашок і став натурально-розрахунковий союз робочо-селянських артільно-кооперативних об'єднань "Розум і Совість", як офіційно іменувалася винайдена Калиною організація» [10, с. 70].

Ідеологічна основа організації була розрахована на залучення до неї значного кола робітників і особливо селян. Союз весь час наголошував на працевітності, отриманні твердої заробітної платні, гарантованої хлібом, на необхідності подолання грошової кризи в державі – ліквідації традиційного грошового обігу і заміні його натуральним обміном за допомогою натурбон як одиниць виміру праці.

Для здійснення своєї мети Союзом «Розум і Совість» були випущені в обіг натурально-розрахункові чеки. Емісія була спробою замінити грошові знаки – радянські рублі – твердою хлібною одиницею. Натурчеки повинні були забезпечити справедливу оплату праці робітника.

Кожен, хто здобував натурально-розрахунковий чек, автоматично перетворювався на акціонера Союзу й, за словами керівництва організації, повинен був отримати значні вигоди, які полягали: «По-перше, у тім, що, одержуючи чеки замість грошей за свою працю, вони [акціонери] мають можливість отримувати продукти й фабрикати Натурсоюзу за більш низькими цінами, ніж за гроші, що сплачуються за ці ж чеки. По-друге, у тім, що вони, обмінюючи на чеки свої гроші, зберігають їх від знецінювання, що у багато разів перевершує відсотки грошових лихварів і дивіденди колишніх акціонерів і, нарешті, в третій, у тім, що, збільшуючи оборотні кошти Натурсоюзу своїм внеском, вони допомагають Натурсоюзу збільшувати попит на продуктивну працю і впливати в такий спосіб на збільшення не тільки номінальних, але і реальних норм трудової винагороди». Але фактично найбільшу вигоду від випуску натурбон мали керівники організації, яким емісія чеків приносила великі прибутки. Так, Союз ніяких процентів на грошові внески та премії не платив, мотивуючи це «високими цілями», і хоча згодом, у зв'язку з непопулярністю чеків Союз був змушений змінити тактику й наприкінці грудня 1921 року вже обіцяв 15 % натурпремії вкладникам, це не врятувало його від загибелі [13]. Натурчеки мали двоїсту вартість: під час продажу продуктів і товарів Союзом чеки оцінювались нижче, ніж під час обміну їх на гроші. Тому не дивно, що населення ігнорувало пропозиції Союзу, і він не користувався великим успіхом, не зважаючи на привабливі умови та обіцянки. Жителі міста влучно зауважували, що в цього Союзу немає «ні розуму, ні совісті» [10, с. 71]. Непопулярність натурально-розрахункових чеків Союзу та негативне ставлення до нього населення згодом привели Натурально-розрахунковий Союз «Розум і Совість» до краху.

Бони Союзу були паперовими та металевими, виробленими з міді й латуні. Особливо багато інформації несуть у собі паперові натурально-

розрахункові чеки Союзу. Аналіз тексту бон дозволив установити назву організації-емітента, рід її діяльності, погляди керівництва. Із джерел стало відомо, що натурально-розрахунковий союз «Розум і Совість» займався заготівлею продуктів, які видавав у обмін на натурально-розрахункові чеки. В залежності від трудової діяльності одержувача останній отримував більшу або меншу кількість продуктів, але й у першому, і в другому випадку повинно було видаватися лише найнеобхідніше. Ідеологічну сутність організації найяскравіше відображає фраза, яку представлено в переробленому вигляді на чеках «Від кожного за його здібностями... кожному за його потребами». Однак це не єдине свідчення комуністичних поглядів керівництва Союзу. Про них же говорить і використання нової орфографії, яку було введено радянською владою 10 жовтня 1918 року [14], та вживання слова «праця» як ключового в тексті.

Наявність серії й номеру на бонах свідчить про знаходження чеків у обігу [15–16].

Порівняння натурчеків із твердими царськими грошима, згадка в зверненні до населення про те що чеки «мають зручний розмір і форму, що нагадує довоєнні гроші», певно, пов'язана з бажанням керівництва домогтися поваги населення до натурчеків, такої ж високої оцінки, яку мали царські гроші [10, с. 71].

На натурально-розрахункових чеках не вказувалися умови обігу бон, не зазначалася законодавча основа випуску, не було попереджень про покарання за фальсифікацію. Гроші нічим не забезпечувалися й їхня цінність нічим не гарантувалася. Пояснюється таке недбале оформлення тим, що Натурально-розрахунковий союз здійснював емісію в умовах політики знищення грошей. Він не вважав натурчеки грошима, а навпаки відносив їх до нових якісно відмінних від офіційних грошових знаків засобів обміну, які із часом мають витіснити грошові знаки.

Вочевидь, для використання таких чеків, з точки зору керівництва Союзу, не потрібні законодавча база, гарантії та забезпечення, умови обігу, засоби захисту від фальсифікацій. Натурчеки на їхній погляд повинні були бути простими у використанні, забезпечувати потреби трудящих та орієнтуватися на основний продукт споживання – хліб.

Хронологічні ознаки чеків показали, що випущені вони були в 1921 році, однак термін їхньої дії, як це робилось на багатьох інших бонах того часу, не вказувався. Це можна пояснити впевненістю в тому, що використовуватися вони будуть повсякчас [15–16].

Бони мали номінальну вартість 1, 2, 5, 10 і 20 пудів хлібу – купюрами та 1/100, 2/100, 5/100, 10/100 і 50 /100 пудів хлібу – монетами. Союз зазначав, що «найменша купюра натурчеку Союзу дорівнює 1 натуркопійці, що складає 1/100 пуда житнього борошна, 10 натуркопійок складають 1 пай, а 100 натуркопійок – 1 натуральний карбованець (пуд житнього борошна)» [10, с.71].

Метрологічні ознаки яскраво свідчать про впевненість емітенту в тому, що грошей не буде, усі організації перейдуть на натуральний обмін, а на допомогу в таких розрахунках прийдуть подібні до «натурально-розрахункових чеків для безгрошового обміну» Союзу папери [15–16].

Позиція членів союзу стосовно обігу натурально-розрахункових чеків не зовсім зрозуміла. З одного боку Союз «Розум і Совість» запевняв населення в тому, що натурально-розрахункові чеки – це лише засоби натурального обміну. Керівництво Союзу говорило навіть про те, що «хлібний чек Натурсоюзу є його кооперативною акцією», яка оплачується Союзом за вимогою власника. З іншого боку керівництво претендувало на повну заміну державних грошей чеками, рекламувало схожість бон із царськими грошима.

Втім, щоб не стверджували керівництво та члени Союзу, як би не називали свої натурально-розрахункові чеки та що б не планували в майбутньому, реальний стан речей показує, що бони ці були типовими неонов'язковими грошима, оскільки виконували функцію обміну серед певного кола населення. В історії громадянської війни це були не єдині натуральні гроші, поряд з «верблужими», «бичачими» – «хлібні» гроші були доволі широкою групою натурбон.

Серед метрологічних ознак особливу увагу привертає оригінальний номінал, який є наслідком тієї ж ідеї безгрошового обміну. Члени Союзу вирішили надати бонам «найнатуральнішу» назву – «пуд хліба житньої муки», щоб вони не виглядали як грошові знаки.

Згідно тексту, назві й номіналу бона було обрано й орнамент для чека, у якому широко використовувалися зображення колосків, котрі, скоріш за все, символізували хліб, що був основною грошовою одиницею для членів союзу. Вази із фруктами вказували, певно, на благополуччя, якого досягнуть члени Союзу. Крім того, в оформленні використовувалися традиційні свитки й колони (запозичені з дореволюційних царських грошей) [15–16].

Отже, підведемо підсумки. Натурально-розрахунковий Союз «Розум і Совість» почав працювати, скоріш за все, у червні – липні 1920 року. Причиною появи організації була необхідність відновлення й покращення роботи промислових підприємств України за рахунок забезпечення робітників усім необхідним, особливо продуктами сільського господарства (саме тому засновником організації став інженер і активну участь у роботі Союзу брали голови та члени заводських комітетів). Основною метою організації було налагодження натурального обміну між жителями села й міста, оскільки грошова криза не дозволяла організувати справедливий грошовий обмін. Ідеологічна основа Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» не йшла в розрив із державною ідеологією та була розрахована на залучення до організації значного кола робітників і селян (саме тому Союз весь час наголошував на працеобміні, отриманні твердої заробітної платні, гарантованої хлібом, на необхідності ліквідації традиційного грошового обігу й заміні його натураль-

ним обміном за допомогою натурбон як одиниці виміру праці). Хоча соціальною базою організації й «акціонерами» Союзу вважались робітники і селяни, фактично найбільшу вигоду від випуску натурбон мали керівники організації, яким емісія чеків приносила великі прибутки. Не зважаючи на привабливі умови вступу, обіцянки значних вигод та широку агітацію, населення не активно вступало до складу організації, воно не довіряло Союзу і його натурально-розрахунковим чекам. Претензії керівництва Натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» на загальнодержавне використання своїх бон, як альтернативних офіційним грошовим знакам засобів обміну не знайшли підтримки в населення. Низький рівень авторитету організації серед населення та підготовка державної грошової реформи, метою якої було введення твердої валюти та ліквідація грошових сурогатів і бон, привели до вилучення з обігу натурально-розрахункових чеків і розвалу цієї організації.

Бони Натурально-розрахункового Союзу характеризуються низкою рис, які виділяють цю емісію серед багатьох інших випусків досліджуваного періоду. Пояснюються ці особливості своєрідністю організації-емітенту. Вони також зумовлені часом випуску бон (1921 рік), який був перехідним етапом від періоду безконтрольних випусків грошових сурогатів і бон 1918–1920 років до проведення грошової реформи й введення твердої валюти 1922–1924 років. Отже, для натурально-розрахункових чеків Союзу властиві риси як першого, так і другого етапів. До них відносяться: 1) характерна для першого етапу відсутність законодавчої бази, яка б чітко регулювала грошовий обіг держави, установлювала порядок обігу бон, і властиве для другого етапу намагання приховати наявність внутрішнього грошового обігу (за маскою «натурально-розрахункових чеків для безгрошового обміну» або «акціями Союзу»); 2) використання нетипових як для більшості бон першого, так і для основної маси бон другого етапів назв («пуд хліба житньої муки»); 3) порівняння бон з твердими царськими грошима, з одного боку, і слідування тенденціям відбудови післявоєнних фінансів на засадах існуючої в ті роки комуністичної ідеології – з іншого; 4) недбале ставлення до підготовки бон, неякісний друк, відсутність захисту й гарантій цінності та використання типових для царських грошей елементів орнаменту, тієї ж форми й розміру знаків; 5) намагання Союзу створити тверду, забезпечену валюту, яку б використовувало все населення держави (те, що будуть робити державні органи у 1922–1924 роках), і заяви про обов'язковий обмін бон на офіційні гроші (характерними для періоду 1918–1920 років); 6) змішана схема функціонування бон – і як грошей, і як акцій, при чому чеки в повній мірі не виконували ані функцій перших, ані других.

Загалом, вивчення внутрішніх грошей натурально-розрахункового Союзу «Розум і Совість» є важливою складовою досліджень з історії грошового обігу України й української боністики. У перспективі ця робота може стати складовою більш широкого наукового дослідження.

Список джерел і літератури: 1. *Марковецька Г. М.* Гроші й грошовий обіг Східної Галичини в ході Першої Світової війни в 1914–1918 роках // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С.181–188. 2. *Пивоваров С.* Нумізматичні матеріали про грошовий обіг Буковини в роки Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча 22–24 вересня 1998 р. – Чернівці, 2000. – С.82–88. 3. *Вараниця В. Г.* Місцеві паперові грошові знаки та бони Поділля і Волині у 1917–1920рр. та їх значення у дослідженні історії краю // Поділля та Південна Східна Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст.: матеріали Всеукраїнської історико-практичної конференції, 19 вересня 1998р.– Стара Синява, 1998 – С. 227–228. 4. *Курис Г.* Місцеві та приватні гроші (бони) Поділля (Хмельницької обл.) у 1914–1924 рр. як історико-економічне джерело // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (серія: Історія), вип. VI. – Тернопіль, 1997 – С.159–163. 5. *Калинова В.* Місцеві гроші урядів Криму 1917–1920 рр., як історико-економічне джерело // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (серія: Історія), вип. VI – Тернопіль, 1997. – С.163–167. 6. Нумізматика: Каталог / Сост. Г. Ф. Йосиков, Днепропетровский государственный исторический музей им. ак. Д. И. Яворницкого. – Днепропетровск: Промінь, 1965 – Вып.2. – 142с. 7. *Рябченко П. Ф., Бутко В. И.* Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1999гг.) – Т.2: Боны Украины. – Киев: Логос,1999 – 416 с. 8. *Рылов И. И., Соболин В. И.* Монеты России и СССР: Каталог. – М.: ПРУФ, 1994 – 320 с. 9. *Бабицкий Б.* Расчетные знаки „Разум и Совесть" //Советский Коллекционер – 1926 – № 3 – С.18. 10. *Багрий Н.* Чеки „Разум и Совесть" //Советский коллекционер – 1932 – №6 – С.70-72. 11. *Рябченко П., Рябченко Г.* 150 років грошових недержавних емісій на території України (1848—1998) // Українська нумізматика і боністика – 1999 – № 2 – С.80-93. 12. ДАКО – ФР.349 – Оп.1. – Од.зб.238. – Арк.53. 13. Натурально-расчётный Союз Рабоче-крестьянских Артельно-кооперативных Объединений // Пролетарская правда – 1921 – 23 декабря (№ 106) – С. 4. 14. О введении новой орфографии: Декрет СНК, 10 октября 1918 г. //Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства – 1918 – № 74 – Ст. 804 – С. 909–910. 15. Харківський історичний музей – Фонд «Бумажные денежные знаки» – ПГЗ–1394–1398. 16. Національний музей історії України – Фонд «Паперові грошові знаки» – ПГЗ–1670–1674.